ئەم توێژینەوەیە دواتر ساڵی ٢٠١٥ لە کتێبی

(چەند باسێکی وردی زمانەوانی ـ کوردی)

لە لاپەڕە (٢٥٧) تاکو لاپەڕە (٢٧٣) بڵاوکراوەتەوە.

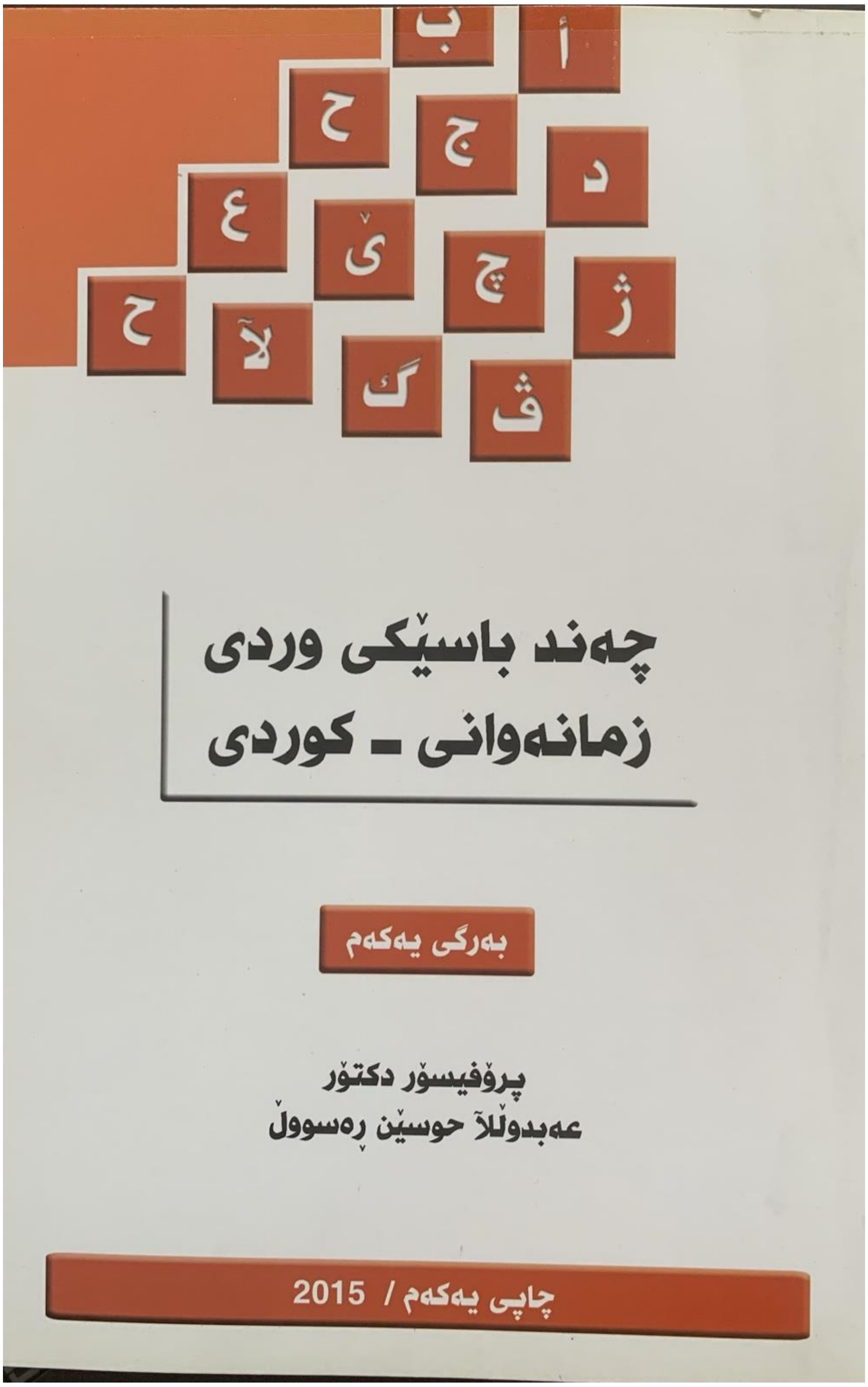

گیروگرفتەکانی نوسینی کوردی بە پیتە عەرەبیەکان
(بابەتێکی دەنگسازیە)

پێشەکی:

بەر لە هەمو شتێك، مەبەست لەم وتارە سە پاندنی ڕای تای بەتی دەستنیشانکراو نیە، بەڵکو خستنەڕوی چەند ڕا یەکی زانستی و پێشکەش کردنی چەند ئەنجام و پێشنیارێکی گونجاوە کە ئاسانکاریەکی زۆر دەخاتە ڕێنوسی کوردی بە پیتیەکانی عەرەبی و لە یەکتر نزیککردنەوەی ڕێنوسی کوردی بە پیتیەکانی عەرەبی و لاتینیە. کە دە شێ، لە ئێستا و داهاتودا، وەکو بۆچونی زمانەوانی سودی لێ وەربگیرێ و ببێتە دەنگێکی نەرم لە گفتوگۆکانی پێشتر لەم بارەیەوە و ها ندەرێك بێ، بۆ وروژا ندنی پێنوسی زمانەوا نە تایبە تمەندەکا نمان بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکانی ڕێنوسی کوردی، کە دەمێکە کاتی ئەوە هاتوە، بازوی کارامەی لێ هەڵماڵن.

کێشەی ڕێنوسی هەر زمانێك، ئەگەر لە پلەی یەکەمیشدا نەبێ، یەکێکە لە کێشە گرنگەکانی زمانەوانی. چونکە هەر زمانەوانان و زانستەکە ناگرێتەوە، بەڵکو سەرجەم نوسەر و خوێنەرانی ئەو زمانە دەگرێتەوە. ئەگەرچی وتاری زۆر و چەندین کتێبیش لەم بابەتەیان کۆڵیوەتەوە و گەلێ کێشەیان چارەسەرکردون، بەڵام هێشتا هەندێ کێشەی ڕێنوسی ماون (بە تایبەتی لە دیالێکتی ناوەڕاستدا) کە هۆیەکانیان پتر دەگەڕێنەوە بۆ جیاوازینەکردن لە نێوان فۆن و فۆنێم و لاساییکردنەوە و خۆبەستنەوە بە نوسینی عەرەبی. ئەمەشە، هۆی هەڵبژاردن و سنوری باسەکە و تۆژەر تەنیا باسی ئەو پیتانە دەکا کە کێشەدارن، لە دیالێکتی ناوەڕاستدا و هەوڵدەدا، بە پێی ڕادەی شارەزایی خۆی هۆکار و ڕێگەچارەیان بخاتەڕو.

بۆ پێکانی ئەو مەبەستەش، باسەکە کراوەتە دو بەش: لە بەشی یەکەمدا، کێشەی بزوێنەکان و لە بەشی دوەمدا، کێشەی نەبزوێنەکان تاوتوێکراوە و لە هەر بەشێکدا دەنگە کێشەدارەکان خراونەتە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە و چارەسەریان پێشنیارکراوە.

لە کۆتایی باسەکەشدا، جگە لە ئەنجامەکان و کورتەی باسەکە بە عەرەبی و ئینگلیزی، لیستی سەرچاوەکانیش بە پێی ڕیزبەندیی یەکەم پیتی ناوی نوسەر پێشکەشکراون.

بەشی یەکەم

(گرفتەکانی دەنگە بزوێنەکان)

تەوەرەی یەکەم ــ دەنگی هەمزە (ئـ):

بەر لە هەمو شتێك دەنگی (ئـ) هەمزە، دەنگێکی بزوێن نیە. بەڵام هەر کاتێ بزوێن کەوتە سەرەتای وشە، دەنگی هەمزە (ئـ) دروستەبێ. چونکە لە گۆکردنی بزوێندا، دەم کراوەیە و هەوا بەبێ بەربەست لە دەم دێتە دەرەوە. (ئەگەرچی بزوێنەکان گرن، واتە؛ تاڵە ژێیەکان ئەلەرێنەوە، بەڵام ئەمە نابێتە بەربەست)، بۆیە ئەگەر بزوێن کەو تە سەرەتای وشە، پێویستی بە بەربەستێك دەبێ، تاکو هەواکە بگرێتەوە. ئەگەرنا پێش ئەوەی قسەکەر دەست بە گۆکردنی وشەکە بکا، زۆربەی هەوای پەنگخواردوی سیەکان دێ تەدەرەوە و کرداری تەواوکردنی وشەکە گران دەبێ. ئەم دیاردەیە، لە زمانەکانی تریشدا هەیە:

	بزوێن	نمونە بە پیتی عەرەبی	بە پیتی لاتینی	نمونەی ئینگلیزی
١	ا	(ئـ)او، (ئـ)اش، (ئـ)اوس	Aw, Aŝ, Aw(i)s	Are/ɑ:(r)/,Ash/æʃ/
٢	ۆ	(ئـ)ۆ، (ئـ)ۆمەر، (ئـ)ۆکتۆبەر	O,Omer,Oktober	O, October/ɒktəʊbə/
٣	ێ	(ئـ)ێرە، (ئـ)ێستە، (ئـ)ێش	Ěre, Ěste, Ěŝ	Egg/eg/, earn/ɜ:n/,
٤	ە	(ئـ)ەو، (ئـ)ەنجام، (ئـ)ەستور	Ew, Encam,Estûr	Abet/əbet/, ago/əgəʊ/
٥	یـ	(ئـ)یش، (ئـ)یدی، (ئـ)ینگلیز	Îŝ, Îdî, Înglîzî	Ear/ɪə(r)/, English/ɪŋglɪʃ
٦	و	(ئـ)وتی، (ئـ)ومێد، (ئـ)وتێل	Utî, Umĕd, Utĕl	نمونەی ئینگلیزی لەم جۆرە نیە
	i	منن، کورند، جنوان	Min,Kurid,Ciwan	Texts/teksts/, Actions/ækʃns/

ڕێژەی کرانەوەی دەمیش لە دەنگێك بۆ دەنگێك دە گۆڕێ و ئە مەش وای کردوە، کە دەنگەکان بۆ بزوێن و نەبزوێن دابەش بن و بە هۆی بە دوای یەکدا هاتنیان، میکانیک یەتی ئاخاوتن بەردەوام دەبێ. بۆ نمو نە، دە توانرێ، بە شێوەیەکی گ شتی، بەم شێوەیە دابەشبکرێن:

ڕێژەی کرانەوەی دەم	دەنگەکان	جۆری دەنگ
کرانەوەی زۆر	ا	بزوێنەکان
کرانەوەی ناوەندی	ۆ ێ	
کرانەوەی ئاسایی	ە	
نیمچەکراوە	ی و	نیمچەبزوێن
نیمچەداخراو	س، ش، ف، ڤ، م، ..	نەبزوێن
داخراو	ب، پ، د، ك، گ، ..	

به وردەسەرنجێك لەم دەنگانەی سەرەوە ـپتر دەرە ـکەوێ: کا ـتێ دەنگێ ـکی ـبزوێن بکەوێتە سەرەتای وشە، لە بەر ئەوەی دەم کراوەیە و بۆ گرتنەوەی هەوا بەربەستێك لە ڕ ـێی دەرچونی هەوا ن ـیە، ـبە نا چاری بما ـنەوێ و نەما ـنەوێ، دەن ـگی هەمزە (ـئـ) وە ـکو دەمگر(صمام/valve)ێك دروستەبێ و تاکو قسەکەر تانێکی تێ ـنەداو نەیکا ـتەوە، ڕێ ـگەی هەواکە نادا لە خۆیەوە و بێ سود بێتە دەرەوە، بۆ ئەوەی هەواکە پاشەکەوت بێ بۆ گۆکردنی وشەکە و بەشی ئاخاوتنەکە بکا. چەند بەڵگەیەکی بەهێزیش هە ـیە ـبۆ سەلماندنی ـئەم ڕاستیانە:

١ــ تەنیا لە کاتێکدا بزوێن لە سەرەتا بێ ـئەم (ـئـ) هەمزە ـیە پە ـیدا دە ـبێ و ئە ـگەر بزوێنەکان لە سەرەتای وشە نەبون، پێوی ـست ـبەم دەن ـگە نا ـکا و نەبزوێ ـنەکان ڕۆ ـڵی ڕێکخستنی تەوژمی هەواکە دەبینن و چۆنیەتی دروست بون و گۆکردنی ئەوان دەسەڵات بە سەر چاودێری کردنی ڕەوگەی هەواکە پەیدا دەکا، هەربۆیەش کا ـتێ هەمان و شەی هەمزەدار فۆڕمێکی تری بکەوێتە پێش، بزوێنەکە پێویستی بە هەمزەکە نامێنێ، بێ ئەوەی ـکار ـلە واتا بکا:

بزوێنی سەرەتای هەمزەدار		هەمان وشە لە دوای فۆڕمێك	بزوێنەکە دوای سەرەتا
ا	(ئـ)او ، (ئـ)اش ، (ئـ)ا	ماستاو ، باراش ، نا	کارامە ، دارا ، چیا
ۆ	(ئـ)ۆ ، (ئـ)ۆمەر	دۆ ، مامۆمەر	پاپۆڕ ، لۆکە ، پەمۆ
ێ	(ئـ)ێرە ، (ئـ)ێش	لیێرە ، سەرێشە	شێر ، بیێشە ، نوێ
ە	(ئـ)ەنجام ،(ئـ)ەستور	دەرەنجام ، ورگەستور	وەرەوە ، ڕەوڕەوە
یـ	(ئـ)یش،(ئـ)یدی،(ئـ)یتر	پرێش ، چیدی ، چیتر	شینایی ، کوردایەتی

٢ــ پەیدابونی هەمزە (ئـ) لە دەسپێکی بزوێنی سەرەتا، لە زما ـنەکانی تری ـشدا هە ـیە و دیاردەیەکی فۆنەتیکیە، نەك فۆنۆلۆجی، ***(بڕوانە، نمونە ئینگلیزیەکانی خشتەی یەکەم).*** **ئەگەر نمونە کوردیەکانیش بە پیتی لاتینی بنوسرێنەوە، پێویست بە هەمزە ناکا،** ***(بڕوا ـنە نمو ـنە کوردیەکان بە پیتی لاتینی، لە هەمان خشتەدا).***

٣ــ دانان و دانەنانی ئەم هەمزەیە (ئـ) لە نوسیندا، کار لە چۆنیەتی دەربڕینی وشەکە و لە واتای وشەکەش ناکا. کەواتە، ئەم دەنگە فۆنیم نیە و تەنیا ـئەرکێکی فۆ ـنەتیکی هە ـیە. چونکە فۆنیم کورتترین دەنگە، کە واتا دەگۆڕێ. بەم جۆرە ئەگەر فۆنیم نەبێ، ڕەوا نیە، ـلە نوسیندا هێمایەکی وەکو (پیت) ـبۆ داب ـنرێ. ـئەم دەن ـگە لە سەرەتادا نەدەنو ـسرا، ـلە نوسینەکانی پێش ساڵی ١٩١٩ نی ـگاری هەمزە (ـئـ) ـنابینرێ، ـبەڵام ـلە دوای ـیدا ـبە لاساییکردنەوەی سەر و ژێر و بۆر (فتحة، کسرة و ضمة)ی عەرەبی، یەکەم جار لە شێوەی (أ) و دواییش لە شێوەی (ئـ) لە نوسینی کوردیدا پەیدابوە.

٤ـــ ژمارەی ئەو وشانەی دەنگی (و) یان (یـ)ی نەبزوێنیان لە سەرەتا هاتـ بێ، زۆرن. بەلاّم ژمارەی ئەو وشانەی (و) یان (یـ)ی بزوێنیان لە سەرەتا هاتبێ، زۆر دەگمەنن و ئەوانەش کە هەن، زۆربەی لە بنەڕەتدا کوردی نین. هەروەها وشەی ڕە سەنی کوردی، دەنـگی (ۆ)ی لە پێشەوە بێ، دیسان زۆر کەمن:

(و)ی نەبزوێن	(و)ی بــزوێـــن	(یـ)ی نەبزوێن	(یـ)ی بزوێن	(ۆ)ی ســەرەتا
وریـــا ، وەرە ،	ئـــوتی ، ئوتێــل ،	یـەزدان ، یـار ،	ئــــــیش	ئۆخ ، ئۆخـەی ،
ورچ ، وشــــە ،	ئومێد ، (زۆر جـار ئـە	یـــاری ، یـــان ،	(عـــــیش)،	ئۆغر ، ئـۆقرە ،
وشـــتر ، وازی ،	جیـاتـی (ئــ) دەنگـی	یـــانزە ، یـــاد ،	ئینجـــــا(ان	ئۆبالّ
ویـْران ، وانـە ،	(هـ) بەکار دێ، دەشـێ	یاسا ، یاسـاخ ،	جاه)،	
ویستن ، وشك	(هـ) بنەڕەت بێ).	یانە ، یەك ،		

٥ـــ هەندێ جار، دەنگی هەمزە (ء) دەکەوێتە کۆتایی ئەو وشانەی کۆتایـ یان بە بزوێنی (ە/ا) هاتوە. وەك لە وەلاّمدانەوە بە نەرێ: (نەء/ ناء)، هەندێ جار، بۆ وەلاّمدا نەوەی ئەرێش بەکاردێ، وەك: (بەء/ باء). ئەمەش دیسان بۆ گرتنەوەی هەواکە بەکاردێ.

<u>ئە نجام و پێشنیار:</u>

هەمو بەلّگەکان دەیسەلمێنن، کە هەمزە (ئـ) فۆنیم نیە لە زمانی کوردیدا. کەوا تە، پێویست ناکا، نرخێکی بۆ دابنرێ و پیتێکی بۆ تەرخانبکرێ. بۆیە، وا ڕاستترە، لە نو سیندا نەنوسرێ. ڕەنگە ڕاهاتن لە گەلّ نەنوسینی ئاسان نەبێ، چونکە بە نوسینی ڕاهاتوین. بەلاّم نەنوسینی گرفتێکی ڕەنوسمان چارە سەردەکا. ئەوەی کە پتر پـ یێ ڕا نەهاتبین، (ە)ی سەرەتایە. ئەویش ئەگەر وەکو خۆیشی نەنوسن، دەشێ، فۆرمێکی وەك (و)ی سەرەوژێری بۆ هەلّبژێرین، وەك:(ə). جگە لەمەش، دەبێ، بەو بڕیارەدا بچیتەوە، کە دەلّێ: بڕگەمان نیە، بە بزوێن دەست پێ بکا، یان بڕگەمان نیە، تەنیا بزوێنێك بێ، وەك:

پرسیار: نانت خواردوە؟ وەلاّم: (ئـ)ـا .

داخوازی: لە یادت نەچێ، ئەم کارە بکەی. وەلاّم: (ئـ)ێ، (ئـ)ێ، خەمت نەبێ.

تەوەرەی دوەم ـــ دەنگی بزرۆکە (i):

چەند سەرنجێکی گرنگ، دەربارەی بزرۆکە تێبینی دەکرێن:

١ـــ بزرۆکە (کسرة مختلسة) ئەو کورتە دەنگەیە، کە دەکەوێتە نێوان دو نەبزوێن. واتە؛ لە ئە نجامی گواستنەوەی شوێنی دروستبونی نەبزوێنی یەکەم بۆ نەبزوێنی دوەم لە ناو دە مدا، نەختێك هەوا دەرەچێ و ئەم بزرۆکەیە دروستەکا. بۆ نمونە: لە وشەی (من)دا، هەردو دەنگی (م) و (ن)دا هەوا لە لوت دەرەچێ، بەلاّم لە (م)دا جوتبونی لێوەکان ڕێ گە لە هەوای دەم دەگرێ و لە (ن)دا جوتبونی پێشەوەی زمان و پێشەوەی مەلاّشو ڕێ گەی هەوای دەم دە گرێ،

بەڵام تا قسەکەر لێوەکان لێکدەکاتەوە و پێشەوەی ز ـمانی بەرزدەکا ـتەوە ـبۆ پێ شەوەی مەڵاشو، نەختێ هەوا لە میانی ئەو کرداری ڕاگوێزانە دزە دەکا و لە دەم دەچێتە دەرەوە، ـبەم بڕە هەوایە، بزرۆکە دروستەبێ. ئەم بڕە هەوایەش، ئەگەر لە نێوان دو دەنگی کپ بێ، وەك: (خت، کش، چك، پف، کپ □) بە کپی دەرەچێ و ئەگەر لە نێوان دو دەنگی گڕ بێ، ـبە ـگڕی دەرەچێ، وەك: (من، ژن، گڤ، بن، بڤ، گن □)، بەڵام لە نێوان گڕێك و کپ ـێك، ـیان ـبە پێچەوانە، ئەوا خۆیشی بە ڕێژەی کاریگەریی هەر یەکێك لە دو دەنگە ـکە ـگڕ و ک ـپی ـتێ دەکەوێ. ئەم سیمایەش لە دەنگەکانی تر بەو ڕێژەیە نیە کە کپی و گڕیان بە تەواوی بگۆڕێ.

٢ــ دانان و دانەنانی، واتە؛ نوسین و نەنوسینی، نابێتە هۆی تێکدان، یان گۆڕینی وا ـتای وشەکە. وەك: (مـiـن، کوردiد، جـiـوان□/ من، کورد، چوان□). کەوا ـتە؛ ـئەم دەنـ ـگەش پێناسەی فۆنیمی بە سەردا ناسە پێ و فۆنیم نیە و دیاردەیەکی فۆنەتیکیە.

٣ــ ئەم دیاردە فۆنەتیکیە لە زمانی تریشدا هەیە، وەك لە هەندێ وشەی ئینگلیزیدا پتر لە سێ کۆنسونانت بەدوا یەکدا دێن و دیاردەکە بە (هێشوە کۆنـ سونانت/Consonant Cluster) ـناو دە ـبەن وەك ـلە (,/Texts/teksts تێکـ ستس، /Actions/ækʃns (ئـ ـ)ەکشنس، Students/stju:dnts ستیودنتس □). ئایا بۆ لە زمانێکی تری هیندۆ- ۆڕو ـپی ـئەبێ چوار نەبزوێنن بە دوای یەکدا بێن و لە کوردی نابێ؟ جگە لەمەش بە پێوەری ئێمە بێ، لە ن ـێوان هەمویان ئەم بزرۆکە هەیە.

٤ــ لە بڕگەکاریدا هەندێ جار، ئەم بزرۆکەیە (i) دەنگێکی ئارەزومەندە، واتە؛ پەیدا دەبێ یان پەیدانابێ، بەتاییەتی لە پێش بڕگەی (وان)دا. بۆ نمونە: ئەگەر هەر یەك لەم وشانە (/شوان/، /جوان/، /ژوان/□) بە بڕگەیەك دابنێین، ئەوا بزرۆکە پەیدا نابێ، بەڵام ئە ـگەر بە دو بڕگەیان دابنێین، ئەوا بزرۆکە پەیدا دەبێ (/ شـi/وان/، /جـ ـi/وان/، /ژi/وان/□). ئەمەش لە گەڵ سیمای فۆنیم ناگونجێ. لێرەدا، تێبینی ئەوە دەکرێ، ئەو بزرۆکەیە، هەمان ئەو دەنگە بزوێنەی دوای خۆیەتی، بەڵام بە بچوککراوەیی کە لە سەر و ژێر و ـبۆر (فتـ ـحة، کسرة و ضمة)ی عەرەبی دەچن.

ئە نجام و پێشنیار:

ئەگەرچی بزرۆکەش وەکو هەمزە، ناتوانرێ، نکوڵی لە بونی بکرێ، بەڵام پەیدابونی دیاردەیەکی فۆنەتیکیە، نەك فۆنۆلۆجی، نوسین و نەنوسینی، نە واتا دە ـگۆڕێ و ـنە وا ـتا تێکدەدا. کەواتە؛ فۆنیم نیە و پێویست ناکا نرخێکی بۆ دابنرێ و پیتێکی بۆ ـتەرخانبکرێ. بەمەشدا دەبێ، بە یاساکانی بڕگەکاریدا بچینەوە و بڕگەی فۆنەتیکی و بڕگەی فۆنۆلۆجی لە یەك جیابکەینەوە و دان بەوەدا بنێین، بڕگەی فۆنەتیکیمان هەیە، ـکە ـفۆنیم، ـیا ـپیتی

بزوێنی له نێواندا نیه، وەك: (من، ژن، گڤ، بن، بڤ، گن، خت، کش، چك، پف، کپ)، که ڕەنگه دەنگی نێوانیان گڕ، یا کپ بێ. هەروەها دەبێ، دان بە بونی (هێشوە کۆذ سونانت) لە زمانەکەماندا بنێین.

تەوەرەی سێیەم ــ دەنگی (وو/ و):

تا ئێستا زۆر لە نوسەران، گرفتی نوسینی یەك (و) و دو (وو)یان هە یە. تەنا نەت هەندێ جار، لە هەمان نوسیندا، چەندین وشە بە هەردو شێوە دەبیـنرێن، وەك: (ولات/ وولات، وشە/ ووشە، نوسین/ نووسین، جوتیار/ جووت، چوون/ دە چوین، بووك/ بوکێنی، سووك/ سوکایەتی، پەڕتووك/ پەڕتوکخانە)

هەردو دەنگی (و) و (ی)، نیمچە بزوێنن. چونکە لە کاتی گۆکردنیان، ڕێژەی کرانەوەی دەم لە نێوان بزوێن و نەبزوێنەکاندایە. واتە؛ لە چوار بزوێنە سەرەکیەکە (ا، ێ، ۆ، ە)، کەمتر کراوەیە و لە نەبزوێنەکان پتر کراوەیە. بۆیە، ئەگەر لە بڕگەیەکدا یەکێ لەم چوار بزوێنە سەرەکیەیان لە پێش، یا لە دوا هات، خۆیان بە نەبزوێن دادە نرێن. بەڵام ئەگەر یەکێ لەم بزوێنانەیان لە تەك نەهات، ئەوا خۆیان دەبن بە بزوێن. ئەم دو دەنگە لە نێوان خۆشیاندا، کامەیان لە سەرەتای بڕگە بێ، نەبزوێنە. وەك: (وی، یو).

ئەو سەرنجانەی دەربارەی دەنگی (و) یا (وو) تێبینی دەکرێن:

١ـ دە توانرێ، شوێنی (و)ە کورتەکان و (و)ە درێژەکان، بەم شێوەیەی خوارەوە، دەستنیشانبکرێ:

(و) لە سەرەتای بڕگە بێ	(و) لە ناوەڕاستی بڕگە بێ	(و) لە کۆتایی بڕگە بێ
کورتە : واتا، وازی، واژە، والا، وانە، وەچە، وەرین، وەرز، وەرگرتن، وەرد، وەرە، وەرزێر، وەستان، وەنەوشە، ورتە، وریا، ورچ، وردە، ورشە، وشك، ولات، وتار، ولاخ، وێران، وێنجە، وێژە، وێنە، ویستن،....	***أ ـ کورتە*** : جوان، چەوت، حەوت، خەوت، دوان، ڕوان، ژوان، شوان، گوان، لوان،... خوڕ، دوڕ، شوڕ، کوڕ، گوڕ، لوڕ، هوڕ،.... ***ب ـ کورتە*** : ئەگەر یەکێ لەم سێ پیتەی (ر/ ك/ ن) بە دوادا هاتبێ، درێژ دەبێتەوە: پور، تور، دور، زور، ژور، سور،... بوك، پوك، توك، سوك، نوك،.... بون، چون، ڕون،....	***أ ـ ئەگەر نەبزوێن بێ، واتە؛ بزوێنێکی لە پێشدا هاتبێ، کورتە*** : ئاو، ئەو، چاو، جاو، خەو، خاو، خێو، دێو، ڕاو، زیو، سێو، شێو، شیو، لاو، لێو، مێو، ناو، ب ـ ئەگەر بزوێن بێ، واتە؛ بزوێنێکی لە پێشدا نەهاتبێ، درێژە: بو، تو، جو، چو، خو، دو، ڕو، زو، شو، مو،....

٢ـ دەنگی (و) بە پێی کەوتگەی لە بڕگەدا، کورتی و درێژیەکەی دە گۆڕێ. وا تە؛ پتر لە ئەلۆفۆنێکی هەیە، هەرچەندە کورت و درێژیەکەشی دەسکاری و ئاڵوگۆڕ بکرێ، واتای وشەکە ناگۆڕێ. جگە لە وشەی (کوڕ)، لە درێژ کردنەوەی (و)دا واتای دە گۆڕێ و دەبێ تە (کووڕ).

واتە؛ ئەم وشەیە لە گریمانەکە ناوێزە دەرەچێ و دە شێ، ئەم تا کە و شەیە بە دو (و) بنوسرێ. واتە؛ وشەی (کوڕ) سێ فۆنیمە: (ك + و + ڕ)، بەڵام وشەی (کووڕ) چوار فۆنیمە: (ك + و + و + ڕ).

٣ــ لە چاوگە (و)ییەکاندا، گرفتی یەك (و) و دو (و) پتر ئاشکرا دەبێ. چونکە لە هە شت چاوگە (و)ییەکەی شێوەی نوسینی ناوەڕاستدا، دو چاوگ، یەك (و)یان هەیە، کە مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوە و شەش چاوگ، دو (و)یان هەیە: یەکێکیان لە گەڵ ڕە گی کارە کە دا یە و یەکێکیان مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوە. وەك لەم خشتەیەدا دیارە:

چاوگ لە شێوەی نوسیندا	چاوگ لە هەندێ شێوەزاری تردا	ڕەگی چاوگ	مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو	(ن)ی چاوگ
بون	بین	بـ	و / یـ	ن
چون	چین	چـ	و / یـ	ن
جوون	جوین/جاوین	جو	و / یـ	ن
دروون	دروین/دورین	درو	و / یـ	ن
سوون	سوین/سوان	سو	و / یـ / ا	ن
فەرموون	فەرموین	فەرمو	و / یـ	ن
گروون	گروین/گروان	گرو	و / یـ / ا	ن
هەنوون	هەنوین	هەنو	و / یـ	ن

ئەنجام و پێشنیار:

لە کوردیدا، دەنگی (و) کورت بێ یا درێژ، یەك فۆنیمە و پێویست بەوە نا کا بە دو شێوە بنوسرێ. چونکە واتا ناگۆڕێ، تەنیا وشەی (کووڕ)، پێویستە بە دو (و) بنوسرێ، لەگەڵ ڕەچاوکردنی چاوگە (و)ییەکان. وەك لە خشتەی سەرەوە.

تەوەرەی چوارەم ــ نوسینی یەك (ی) و دو (یی):

یەك (ی) بە تەنیا، لە نوسیندا گرفت پەیدا ناکا، بەتایبەتی ئەگەر لە سەرەتای وشە بێ، بەڵام گرفتەکانی نوسینی (ی) لەم دۆخانەدا پەیدادەبێ:

١ــ کاتێ ناوێك کۆتایی بە پیتی (ی) هاتبێ و بەهۆی (ی) ئامرازی پەیوەندیەوە بە ناوێکی تر ببەسرێتەوە، پێویستە ڕەچاوی ئەوە بکرێ، کە سەرجەم دەبێتە دو (ی). وەك:

ـــ ئازادیی کوردەکان، بە ڕادەی ڕۆشنبیریی گەلانی دەوروبەرەوە بەندە.

ـــ شانۆگەریی - یاریی منالان پەریی - خوشکم ئامادەی کردبو.

لە گۆکردندا، ئەم دو (یی)ە، وەك یەك (ی) گۆ دەکرێن، چونکە دەکەونە یەك بڕگە و دەنگی (ی)ـە بزوێنەکە دەنگی (ی)ـە نەبزوێنەکە خامۆشدەکا.

٢ــ كاتێ ناوێك كۆتایی بە پیتی (ی) هاتبێ و ڕاناوی لكاوی كەسی سێیەمی تاك، یان كۆی (دەستەی خاوەنی)ی بە دوادا بێ، دەبێ ڕەچاوی ئەوە بكرێ، دەبێتە دو (ی←یی). وەك:

ــــ كوردەكان ئاشتی خوازن، ئازادییان لــێ زەوت مەكەن.

ــــ ئەو قوتابیە زۆر زیرەكە، دیاریی پێ بدەن.

٣ــ كاتێ ناوێك كۆتایی بە دو پیتی (یی) هاتبێ و بەهۆی (ی) ئامرازی پەیوەند یەوە بە ناوێكی تر ببەسرێتەوە، یان ڕاناوی لكاوی كە سی سێیەمی تاك، یان كۆی (دە ستەی خاوەنی)ی بە دوادا بێ، پێویستە ڕەچاوی ئەوە بكرێ، كە لە ڕوی تیۆر یەوە سەرجەمیان دەبێتە سێ (ی←ییی). وەك:

ــــ شاییی دوانە، گڕ لە هەموانە.

ــــ لە بۆشاییی ئاسمان كێشی مرۆڤ كەمدەبێتەوە.

ــــ شاییییان لــێ مەكەن بە شین.

ــــ بۆشاییی بۆ بەجێ بهێڵە.

بەڵام لە ڕوی پراكتیكیەوە، نوسینی سێ (ی) ئاسان نـ یە و لە ڕوی گۆكردنیـ شەوە، هەروەك دو (ی) گۆ دەكرێن. بۆیە، وا پەسەند دەكرێ، كە هەر بە دو (ی←یی) بنوسرێ.

٤ــ لە كاتی نوسینی كاری ڕابوردو لە چاوگە (ی)یەكاندا، كارەكە كۆتایی بە (ی)ی مۆرفیمی كاتی ڕابوردو دێ. بۆیە، دەبێ ڕەچاوی بە دوادا هاتنی ئەو ڕاناوە لكاوانە بكرێ، كە یە كەم پیتیان (ی)ــە. وەك:

ــ من فڕیم، تۆ فڕیی، ئەو فڕیø، ئێمە فڕیین، ئێوە فڕین، ئەوان فڕین.

ــ من خزیم، تۆ خزیی، ئەو خزیø، ئێمە خزیین، ئێوە خزین، ئەوان خزین.

ــ من كڕیم، تۆ كڕیت، ئەو كڕیی، ئێمە كڕیمان، ئێوە كڕیتان، ئەوان كڕییان.

ــ نوسیم، نوسیت، نوسیی، نوسیمان، نوسیتان، نوسییان.

٥ ــ كاتێ دەنگێكی بزوێن بە تایبەتی (ــە) بە دوای دەنگی (ی)دا دێ، ئا یا دە بێ بە دو (ی←یی)؟ یان نا؟. لەم بارەدا، لە بەر ئەوەی (ی) نیمچە بزوێنە، دەشێ، بە پێی دابە شی بڕگەكان، بزوێن بێ، یا نەبزوێن. واتە؛ ئەگەر دەنگی (ی) و دەنگی (ــە) هەردوكیان بە بزوێن دابنرێن و هەر یەكە لە بڕگەیەك دابنرێن، ئەوا پێویستییان بە (ی)ێ كی ناوبڕی نەبزوێن دەبێ، بەڵام ئەگەر هەردوكیان لە یەك بڕگە كۆ بكەینەوە، ئەوا دەنگی (ی) دەبێتە نەبزوێن و پێویست بە (ی) ناوبڕی نەبزوێن ناكا. وەك:

ئەگەر (ی) بە نەبزوێن دابنرێ (یەك برگە)	ئەگەر (ی) بە بزوێن دابنرێ (دو برگە)
ئـــەم بـابەتـــە دەنگـ/ســـا/زیە، یـــان دەنگـ/ساز/یە.	ئەم بابەتە دەنگـ/سا/زیـ/یـە.
ئەم هەژارە پارەی /نیە/.	ئەم هەژارە پارەی /نیـ/یـە/.
ئەم بۆ/شـایـ/یا/نە پڕ بکەوە.	ئەم بۆ/شـا/یـیـ/یا/نە پڕ بکەوە.
دیـار/یـێـ/کی بۆ بنێرە.	دیا/ریـ/یـێـ/کی بۆ بنێرە.

ئاشکرایە، جۆری یەکەم ئاسانتر و بێ گرفتترە، لە ڕوی پڕاکتیکیەوە.

ئە نجام و پێشنیار:

ئەو وشانەی کۆتاییان بە یەك پیتی (ی)، یان دو پیتی (یی) دێ و پاشگرێکیان بە دوادا دێ، کە بە پیتی (ی) دەست پێ بکا، پێویستە، لە نوسیندا، هیچیان فەرامۆش نەکرێ، ئەگەر لە گۆکردنیشدا دەرنەکەون. هەروەها ئەگەر دەنگی (ی) بزوێنێکی بە دوادا هات، وا ئاسانترە، هەردوکیان لە برگەیەکدا کۆ بکرینەوە، تاکو پێویست بە (ی)یێکی تری ناوبڕ نەکا.

بەشی دوەم

(گرفتەکانی دەنگە نەبزوێنەکان)

تەوەرەی یەکەم ـــ دەنگی (ح) و دەنگی (ع):

لە ڕاستیدا، گرفتی تێکەڵکردنی هەردو دەنگی (ح) و (ع) لە نوسیندا بە دەگمەن ڕودەدا، بە تایبەتی لای چینی ڕۆشنبیر، بەڵام گرفتەکە لە سێ لایەن دەبینرێ: لایەنی نەبونی ئەم پیتانە لە نوسین بە پیتی لاتینی، ئەمەش پرسیارێك دەوروژێنێ، کە ئایا ئەم دو دەنگە لە زمانی کوردیدا فۆنیمن؟ یان نا؟، لایەنی تێکەڵکردنیان لە هەندێ شێوەزاردا، ئەمەش پرسیاری ئەوە دەوروژێنێ، کە ئایا لە زمانی کوردیدا دو ئەلۆفۆنی هەمان فۆنێمن؟ یان دو فۆنێمی جیان؟، هەروەها ئایا وشەی کوردی ڕەسەنمان هەیە، ئەم دو دەنگەی تیادابێ؟.

چەند سەرنجێك دەربارەی دەنگی (ح) و دەنگی (ع):

١ـــ لەوە دەچێ، دەنگی (ح) و دەنگی (ع) دو دەنگی ڕەسەنی کوردی نەبن و بە کاریگەریی زمانی عەرەبی لە سەر زمانی کوردی، هاتبنە ناو زمانی کوردیەوە. بە بەڵگەی ئەوەی لەو زمانە هیندۆ - ئۆرووپیانەدا بەدیناکرێن، کە نەکەوتونەتە ژێر کاریگەریی زمانی عەرەبی، بە تایبەتی گەلە هیندۆ - ئۆرووپیە ناموسوڵمانەکان. جگە لەمەش، ئەو وشە کوردیانەی

یەکێ لەم دو دەنگەیان تیادا بێ، زۆر دەگمەنن و ئەوانەش کە لە ئارادان گومانی خۆماڵیِ یان لــێ دەکرێ.

ئەو وشانەی دەنگی (ح)یان تیادا بێ، وەك:

ــــ (حەفتە/ هەفتە، حەوت/ حەفت، حەفتا) دەشێ، لە (هەفتە)وە وەرگیرابن. واتە؛ (هـ) گۆڕابێ، بۆ (حـ).

ــــ (حەوانەوە، حەسانەوە)، ئەمانەش، لەوە دەچێ، لە (إحتواء) و (أحسن)ەی عەرەبِ یەوە وەرگیرابن.

ئەو وشانەی دەنگی (ع)یان تیادا بێ، وەك:

ــ (باعە باع، عەلیشیش). جگە لەمانە، بە دەیان وشەی عەرەبی ـبە تایِ بەتی ناوە کان هاتونەتە ناو زمانی کوردی.

بێ گومان، بۆ زاڵبونی هەر زمانێك، قۆناغی هاتنی وشە، پێش قۆناغی دەنگە.

٢ــ ئاڵوگۆڕکردنی ئەم دو دەنگە لە زمانی کوردیدا، (بە تایبەتی لە شێوەزاری سۆرانی)، نابێتە هۆی گۆڕانی واتا. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆیەکی وەك:

ــــ نارەسەنی ئەم دو دەنگە لە زمانی کوردیدا و دروستبونیان لە هەمان شوێنگەی قوڕ گدا، تەنیا جیاوازییان: دەنگی (ح) کپە و دەنگی (ع) گڕە.

ــ هەروەها نەبونی چەند وشەیەکی ڕەسەن، بە هەر یەکێ ـلەم دو دەنـ گە، هەر چەندە تێکەڵکردنیان لە ناو چینی ڕۆشنبیران زۆر دەگمەنە.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ، لە زمانی کوردیدا، دەتوانرێ، بە پێوەری زما ـنەوانی، ـبە ئەلۆفۆنی یەکتر دابنرێن.

٣ـ لە نوسینی کوردی بە پیتی لاتینیدا، ـئەم دو دەنـ گە نرخ ـیان ـبۆ دا ـنەنراوە و هیچ هێمایەکیان وەکو پیت بۆ نەکراوە. (هـ) لەبری (ح) دەنوسرێ و لەبری (ع)یش، ئەو بزوێ ـنە دەنوسرێ کە بە دوایەوە دێ، واتە؛ وەك هەمزە نرخی نەدراوەتێ. وەك لەم خشتەیەدا:

دەنگی (ح)	**بە پیتی لاتینی**	**دەنگی (ع)**	**بە پیتی لاتینی**
حەوت	Hew(i)t	**عەلەشیش**	Eleŝîŝ/ Heleŝîŝ
حەوانەوە	Hewanewe	**باعە باع**	Bahe bah/ Baře bař
حەسانەوە	Hesanewe	**عەرد**	Her(i)d/ Er(i)d

بەم پێیە، دەشێ، ئەم دو دەنگە (ح، ع) بە دو ئەلۆفۆنی (هـ) دابنرێن.

<u>ئە نجام و پێشنیار:</u>

له بنه‌ڕه‌تدا، هه‌ردو ده‌نگی (ح، ع) کوردی ڕه‌سه‌ن نین و له عه‌ره‌بی هاتونه ته ناو زمانی کوردی و تا ئێستا وشه‌ی ئه‌وتۆیان پێ دروستنه‌بووه، که ئاڵوگۆڕیان ببێته هۆی وا تا گۆڕان. ده‌شێ، ده‌نگی (ه) له شوێنی هه‌ردوکیان دابنرێ، بێ ئه‌وه‌ی وا تا بگۆڕێ. جگه له‌مه‌ش، به پیتی لاتینی هێمایان بۆ نه‌کراوه. ده‌شێ، هه‌ردوکیان به ئه‌لۆفۆنی (ه) دابنرێن.

ته‌وه‌ره‌ی دوه‌م ــ ده‌نگی (خ) و ده‌نگی (غ):

ڕه‌نگه، له نوسیندا، گرفتێکی ئه‌وتۆ له ئارا نه‌بێ، شایانی مشتومڕ بێ، به‌ڵام تا ئێستا هه‌ندێ وشه ده‌بینرێن، که هه‌رجاره‌ی به یه‌کێ له‌و دو ده‌نگه ده‌نوسرێن، بێ ئه‌وه‌ی کار له واتایان بکا. بۆ نمونه، وه‌ك: (خه‌م/ غه‌م، خونچه‌/ غونچه‌، باخ/ باغ، داخ/ داغ، خیره‌ت/ غیره‌ت، دۆزه‌خ/ دۆزه‌غ،....). ئایا کامه‌یان ڕاسته؟ یان ڕه‌سه‌نه؟ ئایا ئه‌م ده‌نگه‌ش ئه‌لۆفۆنن یان نا؟.....

چه‌ند سه‌رنجێك ده‌رباره‌ی ده‌نگی (خ) و ده‌نگی (غ):

١ــ ئه‌گه‌ر سه‌یری دیوانه کۆنه‌کانی شاعیره کلاسیکیه‌کان بکه‌ین، ده‌بینین، زۆربه‌ی ئه‌م جۆره وشانه به پیتی (غ) نوسراون. به‌ڵام به تێپه‌ڕبونی کات، به‌ره به‌ره تا به‌ره‌و سه‌رده‌می نوێ بێین، ڕێژه‌ی به‌کارهێنانی پیتی (خ) زۆرتر ده‌بێ، به‌رامبه‌ر پیتی (غ). ده‌شێ، ئه‌مه‌ش بگه‌ڕێته‌وه بۆ ئه‌وه‌ی ده‌نگی (خ) له گۆکردندا سوکتره له ده‌نگی (غ)، چونکه ده‌نگی (خ) کپه و ده‌نگی (غ) گڕه، ئه‌گه‌رچی هه‌ردوکیان له هه‌مان شوێنگه‌ی قوڕگ و به هه‌مان چه‌شن دروستده‌بن.

٢ــ له کۆمه‌ڵێ وشه له شوێنی یه‌کتر به‌کاردێن و کار له واتای وشه‌که نا کا، به تایبه‌تی ده‌نگی (خ) ده‌توانێ، له هه‌مو وشه‌یه‌ك له شوێنی ده‌نگی (غ) به کاربێ، به‌ڵام ده‌نگی (غ) له هه‌مو وشه‌یه‌ك له شوێنی (خ) به‌کارنایێ. وه‌ك، له‌م وشانه نه‌بینراوه (غ) له شوێنی (خ) به‌کاربێ: (خودا، خاڵ، خاوێن، خراپه، خوشك، خوێ، خێرا، ئۆخه‌ی، خه‌ون، خه‌و، خه‌ریك، خانو، خه‌سته‌خانه،.....)، ئه‌گه‌رچی هه‌ندێ وشه‌ش هه‌یه، به زۆری هه‌ر (غ) به‌کاردێ، به‌ڵام ئه‌م وشانه هه‌ر له بنه‌ڕه‌تدا له عه‌ره‌بیه‌وه به (غ) دابه‌زیون بۆ کوردی، وه‌ك: (غیره‌ت، غاردان، غه‌ریب).

٣ــ به گه‌ڕان به ناو دیالێکته‌کانی زمانی کوردیدا، ده‌توانین، وشه بدۆزینه‌وه، به ئاڵوگۆڕی (خ) و (غ) واتایان بگۆڕێ، وه‌ك: (خار = دڕك)، (غاردان = ڕا کردن)، به‌ڵام (خار) له دیالێکتی خوارو (شێوه‌زاری لوڕی ..) وا تای (دڕك) ده‌به‌خشێ و (غاردان) له دیالێکتی ناوه‌ڕاست (شێوه‌زاری سۆرانی)، هه‌روه‌ها (غار) به ته‌نیا به‌کار نه‌هاتوه و له گه‌ڵ چاوگی (دان) لێکدراوه، دیسان له دیالێکتی خوارو له‌بری (غاردان) چاوگی (ده‌وکردن) به کاردێنن و

له دیالێکتی ناوەڕاستیش له بری (خار) وشەی (دڕك) بەکاردێنن، واتا؛ هەردو فۆڕمەکە له هەمان دیالێکت نین.

٤ـ له نوسین به پیتی لاتینیدا، هێما بۆ دەنگی (خ) دانراوە (X)، بەڵام بۆ دەنگی (غ) هێما دانەنراوە.

<u>ئه نجام و پێشنیار:</u>

لەم سەرنجانەی سەرەوە دەرەکەوێ، دە توانرێ، دەنگی (غ) به ئەلۆفۆنێکی (خ) دابنرێ و دەشێ، پیتی (خ) له بری (غ)یش بنوسرێ. ئەمەش نابێتە هۆی واتا گۆڕین. لەم بارەشدا، ئارەزوی چۆنیەتی گۆکردنی بۆ قسەکەر دەمێنێتەوە.